

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА В СФЕРІ ЕКОНОМІКИ ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ СОЦІАЛЬНОГО ВІДХИЛЕННЯ

Стаття присвячена розкриттю існуючих наукових підходів щодо пояснення та обґрунтування девіантної поведінки в сфері економіки як форми соціального відхилення.

Ключові слова: *девіантна поведінка, деструкція, соціалізація індивідуума, соціальна група, соціальна норма, соціальне відхилення, аномія.*

Постановка проблеми. Кардинальні суспільні перетворення і динаміка соціальних процесів зумовлюють активні зрушення в суспільному світогляді. Однак, найбільш помітні зміни відбуваються в індивідуальному світогляді особистості. «Оскільки загальне існує в індивідуальному, то... роль індивідуальних властивостей зростає мірою того, як ми маємо справу з біологічними, психологічними, суспільними, економічними, культурними утвореннями. У цих сферах стає дуже важливим збереження не тільки загальних, а й індивідуальних суттєвих властивостей» [1, с. 133–134]. Дослідження ієрархії впливів на особистість і специфіку їх виявів посідає важливе місце в пошуку багатьох суспільних наук. Для суспільно-наукової думки України ця проблематика має особливе значення тому, що на сучасному етапі наше суспільство перебуває на шляху реформації та розбудови нових соціально-економічних відносин.

Стан дослідження. Із досліджуваної тематики опубліковано значну кількість праць сучасних закордонних авторів, таких як С. Белічев, Я. Гилянський, Ж. Іванов, Ю. Клейберг, В. Менделевич, Р. Кловард, Б. Крег, Г. Данхем, К. Еріксон, Р. Феріс, Е. Херші, Е. Леммер, А. Ліска, Р. Парк, Ф. Таненбаум, В. Томас, С. Трауб, В. Шелдом та ін. Доводиться констатувати, що вітчизняна філософська та правова науки не можуть похвалитися фундаментальними дослідженнями даної проблеми, за винятком публікацій Н. Ківенка, І. Лановенка, П. Мельника, В. Моргуна, К. Сєдих, А. Бучака, С. Корецького та деяких інших.

Мета даної статті полягає у розкритті поняття «девіація» як здатності малих і великих соціальних систем відхилитися від заздалегідь визначених траєкторій розвитку показі девіації як всезагальної форми існування суб'єктів і систем, що визначають поступ світового цивілізаційного прогресу.

Виклад основних положень. Упродовж останніх двох тисячоліть розвитку людської цивілізації сфера знань, орієнтованих на дослідження девіантологічних проблем, розвивалася завдячуючи зусиллям як християнських, так і світських мислителів – філософів, соціологів, психологів, правників, письменників. У результаті їх плідної аналітичної діяльності сформувалася масштабна сфера пізнавальної інформації, всередині якої надзвичайно важливу роль відіграють такі поняття як девіація, деривація та дисфункція.

У контексті даного дослідження нас, насамперед, цікавитиме поняття «девіація» як здатність малих і великих систем, живих організмів та розумних суб'єктів відхилятися від наперед заданих траєкторій розвитку, що було усвідомлено як всезагальна форма ще в часи античності. Зокрема, Епікур сформулював цю проблему у вигляді онтологічно-космологічної формули у своєму вченні про атоми, що відхиляються. Він трактував девіантну поведінку атомів, здатних до довільних відхилень від своїх траєкторій як головну онтологічну засаду існування *свободи*. Деяко пізніше, вже в новий час, європейська наукова думка впритул наблизилася до розуміння свободи як надзвичайно важливої умови розвитку цивілізації та культури. Таким чином, утворився логічний ланцюжок неоднозначних, але цілком явних залежностей між девіантністю, анормативністю, свободою та культурою. Як наслідок, в європейській культурній свідомості девіація набула статусу своєрідної універсалії, що характеризує живі, рухомі та змінні системи.

Оскільки девіація – це всезагальна форма існування суб'єктів і систем, то вона розповсюджується і на соціальні макросистеми, що визначають поступ світового прогресу. Інакше кажучи, можливі досить істотні девіації навіть масштабних систем, здатні набувати геосоціального характеру та зачіпати інтереси всього людства. Разом із тим необхідно пам'ятати, що феномен девіантності амбівалентний за своєю природою і може означати як негативні, так і позитивні соціальні зміни.

Так, американський соціолог Н. Смелзер розділив усі девіації на деструктивні та конструктивні. До перших, названих ним іллегальними, він відніс поведінські акції з явними ознаками деструктивності, імморалізму та кримінальності. В цьому ж контексті він згадує ересі, а також ті прояви авангардизму, котрі негативно впливають на соціальне здоров'я всього суспільного макроорганізму. До конструктивних або легальних девіацій, що носять понаднормативний характер, Смелзер відносить інноваційні ініціативи, прояви самовідданості, подвижництва, святості, що підтримують відносини

солідарності між окремими громадянами та зміцнюють соціально-економічну систему.

Однією з характерних рис життєдіяльності сучасних розвинутих суспільств є підвищення ролі людської особистості, зростання соціально-економічної значимості всіх проблем, тією чи іншою мірою пов'язаних із людиною. Таке становище зумовлено багатьма факторами, включаючи ускладнення форм соціального спілкування. Відповідно, розв'язувані людиною проблеми стають усе більш багатоступінчастими і багатоплановими. Природно, у цих умовах суттєво зростає значення особистого досвіду. Разом із тим підвищується й особиста відповідальність людини перед оточуючими її людьми та суспільством у цілому.

Проте було б явним перебільшенням концентрувати увагу тільки на зростанні значення особистісних факторів у житті сучасного суспільства, ігноруючи зростаюче значення самого суспільства і його впливу на індивідуальну життєдіяльність, а також ті негативні процеси в суспільстві, що пов'язані з антисоціальними формами поведінки людей, які у переважній більшості випадків користуються демократичними законами задля того, щоб уникнути відповідних покарань за свої протиправні чи аморальні дії. Тому сьогодні особливої гостроти та значимості набувають питання контролю за негативними формами поведінки особистості в сфері економіки, які можуть являти серйозну соціальну загрозу.

Вивчаючи людину, завжди необхідно розрізняти, з одного боку, психологічний аспект людської поведінки, а з іншого – брати до уваги зовнішні форми його прояву. Характер психічних переживань визначає характер вчинків. Тому, аналізуючи соціально-економічні явища під кутом зору поведінки особистості, варто завжди враховувати дані аналізу тих психічних переживань, якими супроводжуються ті чи інші поведінкові акти. Такий аналіз дає ключ до розуміння вчинків людини, із сукупності яких і складається її поведінка, в тому числі девіантна [2, с. 52].

Поняття «девіантність» (від пізньолат. *deviatio* – *відхилення* від лат. *de* – *від* + лат. *via* – *дорога*; відхилення від норми, відхилення від основного шляху руху, від правильної лінії) у термінологічному значенні «девіація» використовується у фізиці (наприклад: відхилення магнітної стрілки компаса від лінії магнітного меридіана внаслідок впливу близько розташованих намагнічених тіл), у радіотехніці (наприклад: девіантні частоти – відхилення (максимальне) від середнього значення частоти електричних коливань при частотній модуляції), в інших галузях наукового знання. Це поняття широко використовується

в соціології та психології, в яких під девіантною (з відхиленням) поведінкою розуміють поведінку, яка порушує загальноприйняті в даному суспільстві норми і правила. Звичайно до категорії девіантної поведінки відносять правопорушення, злочинність, наркоманію, самогубство тощо.

Як констатують сучасні дослідники, нині у філософії, праві, соціології та соціальній психології не існує єдиного чітко визначеного підходу щодо вивчення усіх аспектів девіантної поведінки. Так, наприклад, концепція соціалізації, сформульована представниками Чикагської школи (А. Коен та ін.), заснована на твердженні, що девіантна поведінка відтворюється деякими людьми у процесі засвоєння культури відповідних соціальних груп, де переважають і вважаються нормальними цінності, що привертають до девіації (відхилення). Індивідууми, соціалізація яких відбувається в основному у такому середовищі, стають носіями норм поведінки, що відхиляється. Відповідно до теорії аномії (фр. *anomie* – відсутність закону, організації), якщо індивіди мають загальні цілі, але узаконені засоби для досягнення цих цілей доступні не всім однаковою мірою чи зовсім не доступні для деяких соціальних груп, то в суспільстві варто очікувати високий рівень поведінки, що відхиляється від норми.

Термін «аномія» був уведений у науковий обіг Е. Дюркгеймом, який розглядав аномію як постійний і нормальний стан капіталістичного суспільства. Оскільки це суспільство заохочує однакові для всіх цілі та цінності індивідуального успіху, то більшість людей, позбавлених багатства, влади, високого престижу, неминуче вступають у конфлікт із соціальними нормами чи розцінюють своє життя як таке, що не склалося. Разом із тим аномія, породжуючи систематичні відхилення від соціальних норм, є підґрунтям прискорення таких змін у суспільстві, які у перспективі можуть дозволити звести існуючі нині види аномії до певного мінімуму.

Е. Дюркгейм уважав, що умови соціального здоров'я і соціальних хвороб не повинні визначатися абстрактно та абсолютно, тому що будь-який соціологічно значимий факт може бути віднесений до патології тільки стосовно даного, конкретного суспільства. Так, скажімо, нормальне для дикуна не завжди нормальне для цивілізованої людини, і навпаки [3, с. 106].

Е. Лемберт, Г. Бекер, Е. Гофман – автори концепції стигматизації («таврування»), стверджують, що девіація є наслідком негативної соціальної реакції, зокрема «наклеювання» на індивідуума ярлика «девіант». Основну увагу вони переключають із об'єктивних характеристик девіантної поведінки на соціальну реакцію інших людей.

Щодо з'ясування критеріїв визначення «девіантності», то історично існують два основні підходи. Перший з них пов'язаний із прагненням до досягнення деякого абсолютного визначення і стосується уявлень про існування визначених форм поведінки, що розглядаються як девіантні поза залежністю від контексту, в якому вони спостерігаються. Однак, відшукування подібних зразків поведінки виявляється досить складною справою. Наприклад, такий типово девіантний акт, як убивство людини, у певному суспільстві може цілком узгоджуватися з культурними приписами. Антропологічні дослідження ескімосів початку ХХ століття показують, що убивство дітей, старих людей і хворих може бути (в умовах постійного та гострого дефіциту ресурсів виживання) соціально прийнятною практикою. Не рятує становище розмежування понять девіантності як такої (девіантності, трактованої як порушення загальноприйнятих норм) і злочину як порушення закону.

Зверненню до другого – релятивістського підходу щодо визначення девіантності – багато в чому сприяли дослідження статево-рольової соціалізації в різних культурах та історичні дослідження стереотипів сексуальної поведінки, що висунули важливі питання про існування чи відсутність універсальних правил людської поведінки, щодо яких дії чи вчинки можуть визначатися як девіантні.

Навіть коротке ознайомлення зі змістом і механізмом відхиленої поведінки дає змогу зробити деякі узагальнення щодо впливу конфлікту на соціальні зміни. По-перше, конфлікт і девіантна поведінка є небажаними точками соціального напруження, що викликають чимало турбот і занепокоєнь. По-друге, нерідко вони мають спільні корені походження. Девіантна поведінка може провокувати конфлікти, і саме вона досить часто виступає наслідком соціального напруження, кризових і конфліктних ситуацій.

Власне кажучи, вся соціально-економічна історія людства являє собою безупинний процес самовиховання і самоорганізації індивіда та суспільства, розвитку та зміни різних типів і форм регулювання людських взаємин, їх упорядкування та нормування [4, с. 21]. Зазвичай, суспільство створює інститути соціального контролю за поведінням людей з метою гарантування суспільного ладу та спокою. Соціальний контроль – це величезна кількість методів і засобів впливу: звички, моральні принципи, традиції, звичаї, загальноприйняті правила, розпорядження, норми та моменти примусу. Узагальнюючим поняттям виступає «соціальна норма» як невід'ємний елемент суспільного управління, один із важливих засобів орієнтації індивіда чи соціальної групи в досить заплутаних особистісних, групових, соціальних зв'язках і відносинах, найважливіша умова контролю за їх поведінням [5, с. 489–493].

Можна цілком аргументовано стверджувати, що вся історія людства є історією спроб, які не припиняються, змінювати соціальні норми. Становлення і розвиток людства відбувалися через проти борство двох тенденцій: прагнення увіковічнити соціальні інститути, через стабільність, упорядкованість, панування сформованих норм співжиття, з одного боку, і прагнення переглянути, переробити, удосконалити пануючі норми – з іншого. Цю протиборчу тенденцію докладно простежила Л. Мамут, здійснюючи порівняльний аналіз розвитку етатизму та анархізму [6]. Люди, які порушують соціальні норми, на погляд більшості, є ворогами, баламутами, дисидентами, у кращому випадку – диваками.

Однак із часом під впливом глибинних соціально-політичних, економічних, науково-технічних, екологічних та інших факторів змінилася соціальна структура суспільства, народилися нові ідеї, з'явилися нові моральні цінності та соціальні орієнтири. Відповідно змінилися і соціальні норми. Частина «дисидентів» стають засновниками нового суспільного устрою та нових істин.

Як засвідчує історія, соціально-економічні відхилення можуть носити і прогресивний характер, оскільки ламають усе консервативне, застаріле, що не відповідає новим вимогам і реаліям життя. Ті з них, що найтісніше пов'язані з суспільними перетвореннями, поєднані з виникненням значної кількості конфліктів усіх рівнів і форм. Девіанти викликають як цікавість до себе, інтерес, так і заздрість, страх і ненависть [7, с. 531].

М. Вебер доповнює концепцію К. Маркса аналізом стану балансу взаємин статусних груп і його порушення. Одні групи прагнуть зберегти свій суспільний статус, свої цінності, ідеали, економічні, політичні та інші привілеї. Інші, навпаки, мають власні економічні й інші інтереси, амбіції, своє уявлення про навколишній соціальний устрій, що в підсумку породжує виникнення конфліктів. Однак стан суспільства, за М. Вебером, визначається не конфліктами, а балансом конфліктів і стабільності [8, с. 138–180].

Розмаїтість відхилень постійно перевищує розмаїтість сталих, панівних норм, оскільки норма є типовою, а відхилення від неї можуть бути надзвичайно різноманітними та індивідуалізованими. У криміналістиці, прикладній соціології існує думка, що відхилення від норми завжди є соціальним, тому що соціальною є сама норма [9, с. 94].

Соціально-економічні відхилення, незважаючи на свою розмаїтість, викликані спільними причинами. За своїм складом вони являють собою взаємодію об'єктивних суперечностей суспільного розвитку та суб'єктивних факторів (усвідомлення, мотивації).

Індивідуальні відхилення можуть бути новаторськими або консервативними, корисними або шкідливими, випадковими або типовими. Сам учинок може виражатися в дії чи бездіяльності. Відхилення, зазвичай, не зводиться до одного вчинку, скоріше за все – це послідовна лінія усвідомленого поведіння людини, її спосіб життя. Соціально-економічне відхилення здійснюється людиною і спрямоване на той чи інший зовнішній об'єкт, що має соціальну значущість [10, с. 30–42]. Як масове явище соціальне відхилення виступає елементом громадського життя, небажаним соціальним процесом.

Чому з'являються соціальні відхилення і яка їх основа?

Відповідей на ці питання є чимало. Але вони не завжди можуть задовольнити нас.

У літературі XIX ст. велике поширення мало біологічне пояснення, зокрема Ч. Ломброзо доводив, що люди за своїм біологічним складом схильні до різних типів поведінки, зокрема до злочинної. Практика серйозно похитнула цю теоретичну концепцію, але цілком її відкинути не змогла: з'явилися нові модернізовані варіанти біологічного пояснення, які ґрунтувалися на останніх досягненнях науки. Так, американський лікар і психолог Х. Шелдон схильний уважати, що певна будова тіла означає присутність характерних особистісних рис [11, с. 180–200].

Існує і психологічне пояснення появи девіантів. певним чином це явище обґрунтував Е.Фромм, розглядаючи вчення К. Лоренца про природу агресії людини [12, с. 200–220]. Багато психологів пояснюють появу девіантів, зокрема злочинців, наявністю в них психічних дефектів, слабоумства, психопатії, психічної нестійкості, емоційної незрілості тощо. Однак психологічний підхід, на нашу думку, не розкриває причин відхилення. Психічні дефекти також мають у своїй основі соціальні корені. Саме до цього, на наш погляд, і спрямована ідея Е.Фромма про деструкцію десоціалізації людської особистості, коли у вчинку можна виявити поєднання як соціальних, так і психологічних факторів. Біологічне і психологічне пояснення девіантної поведінки пов'язані головним чином із аналізом природи девіантної особистості. Соціально-економічні та культурні фактори, що визначають відхилення людей, досліджує соціологія.

Глибоке соціальне пояснення виникнення відхиленої поведінки на прикладі самогубств дав Е. Дюркгейм. Причини її він убачав у соціальній дезорганізації, що настає внаслідок аномії, коли культурні цінності, норми і соціальні взаємозв'язки відсутні, або слабшають чи навіть суперечать один одному. Сама аномія може виникати з різних причин, наприклад, через інтенсивне змішування релігійних, етнічних

і расових груп, що мають різні вірування та виявляють вірність різним ідеалам і цінностям. Формальний і неформальний соціальний контроль найлегше здійснюється там, де культура (чи субкультура) однорідна, а її цінності та ідеали поділяє більшість людей [11, с. 217]. У зв'язку з інтенсивністю міграційних процесів, змішуванням різних за типом культур і субкультур, відсутністю загальних моральних і соціальних критеріїв утруднено адекватне оцінювання поведінки людей. Якщо при цьому слабшає контроль зі сторони влади, то зростання правопорушень і відхилень практично неминуче. Р. Мертон причини девіантної поведінки убачав, насамперед, у розриві між культурними цілями суспільства та соціально схвалюваними засобами їх досягнення [13, с. 89–105].

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можемо стверджувати, що девіантна поведінка за всіх часів була об'єктом особливої уваги з боку дослідників різних напрямів: юриспруденції, психології, філософії, економіки, соціології, педагогіки, а також зі сторони релігійних і громадських організацій, які несуть чи не найбільшу відповідальність за моральне здоров'я як окремого громадянина, так і суспільства загалом. Власне кажучи, вона спричинила створення держави, правоохоронних органів, спеціалізованих установ для виправлення та ізоляції тих людей, які створюють певну небезпеку для соціально-економічної системи. У соціальній філософії практично важко знайти мислителя, який би не порушував питання про причини відхилень окремими індивідами чи цілими соціально-економічними групами від усталених моральних норм, цінностей чи традицій. Без перебільшення можна сказати, що уся історія становлення суспільно-політичної, соціально-економічної та етичної думки є спробою знайти найоптимальніші шляхи розвитку суспільства, тобто звільнитися від порушень, які нерідко становлять небезпеку для життя та добробуту людей, є відхиленнями від загальноприйнятих цінностей і стандартів.

-
1. Лісовий В.С. Предмет і метод метафізики: стаття перша / В.С. Лісовий // Філософська думка. – 2000. – № 4. – С. 133–134.
 2. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество; пер. с англ. / П.А. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – С. 52.
 3. Осипова Е.В. Социология Эмиля Дюркгейма. Критический анализ теоретико-методологических концепций / Е.В. Осипова. – М.: Наука, 1977. – С. 106.
 4. Социальные отклонения. – М., 1989. – С. 21.
 5. Кашаев А.Е. Отклоняющееся поведение и социальный конфликт / А.Е. Кашаев // Новые тенденции в философии и проблемы гуманитарного образования: материалы межвуз. конф. – Иркутск, 1998. – С. 489–493.

6. Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. Домарксистский период / Л.С. Мамут. – М., 1989.
7. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избр. произв. – М., 1990. – С. 531.
8. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий / М. Вебер // Избр. образ общества. – М., 1994. – С. 138–180.
9. Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер. – К., 1997. – С. 94.
10. Фромм Е. Душа человека / Е. Фромм. – М., 1992. – С. 30–42.
11. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер. – М., 1994. – С. 180–200, 217.
12. Социальные конфликты в современном обществе. – М., 1993. – С. 200.
13. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Рубеж. Альманах социальных исследований. – Сыктывкар, 1992. – № 2. – С. 89–105.

Гарасимив Т.З. Девиантне поведіння в сфері економіки як одна из форм соціального відхилення.

Стаття присвячена розкриттю існуючих наукових підходів до об'ясненню і обґрунтуванню девиантного поведіння в сфері економіки як форми соціального відхилення.

Ключевые слова: *девиантне поведіння, деструкція, соціалізація індивіда, соціальна група, соціальна норма, соціальне відхилення, аномія.*

Narasymiw T.Z. Deviant Behavior in the Economy as a Form of Social Rejection.

The article is devoted to existing scientific approaches to explanation and justification of deviant behavior in the economy as a form of social rejection.

Key words: *deviant behavior, destruction, the socialization of an individual, social group, social norms, social rejection, anomie.*

УДК 316.334.2

Н.В. Коваліско

СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Висвітлюється специфіка соціолого-статистичного дослідження застосування сучасних класифікацій професій для виявлення динаміки змін соціально-професійної структури українського суспільства. За результатами емпіричних досліджень з'ясовано особливості професійного профілю України, статево-вікової та поселенської диференціації населення за професійними групами.

Ключові слова: *соціолого-статистичне дослідження, емпіричні дослідження, сучасні класифікації професій, українське суспільство.*